

הרב שלמה אישון

הלכות צדקה - בסיס למניעת פיטורי עובדים

לאחרונה הודיעו כמה חברות גדולות במשק על כוונתן לפטר מאות עובדים - בתור חלק מצעדי ההתייעלות שהן נוקטות. להלן נבחן האם הלכות צדקה אוסרות פיטורים אלו, ובאלו תנאים מותרים הפיטורים לפיהן. נקדים ונאמר שאין אנו עוסקים במצבים שבהם הפיטורים הם כורח המציאות, דהיינו כאשר החברה אינה יכולה להמשיך ולהתקיים בלעדיהם. דיוננו נסב על מצבים שבהם תוכל החברה להמשיך להתקיים ולהיות מבוססת מבחינה כלכלית גם בלא פיטורים, אלא שהיא מעוניינת בפיטורים לשם הגדלת רווחיה. עוד נדגיש שאין אנו עוסקים במאמר זה במכלול השאלות ההלכתיות והמשפטיות הנוגעות לפיטורי עובדים כאשר הם נעשים תוך הפרת חוזה העבודה. המאמר עוסק רק בהיבט של מצוות הצדקה שבפיטורי עובדים, ובשאלה האם רשאת חברה להפסיק העסקתם של עובדים, ובאלו תנאים היא יכולה לעשות כן, לאור הלכות צדקה.

א. המשך העסקת העובד - צדקה

הפסקת עבודה של עובד שהתפרנס ממנה שנים רבות והשארית בלא מקור פרנסה, הושוותה בחז"ל לגזל¹, ולעתים ראו בה אף כעין שפיכות דמים². לעומת זאת נתינת עבודה אשר תאפשר לאדם להתפרנס בכבוד ותמנע את נפילתו הכלכלית נחשבת בחז"ל למעלה הגבוהה ביותר בצדקה³. מכאן שמצוות צדקה מחייבת לדאוג לא רק למי שכבר הגיע למצב של עוני, אלא אף למי שעלול להגיע למצב כזה, אם יאבד את מקום עבודתו, אף שכרגע אינו עני כלל. בהמשך העסקתו של אדם בעבודתו מקיים אפוא המעסיק

1. על הפסוק במשלי 'אל תגזול דל', אומר המדרש (תנחומא בהר): 'וכי יש אדם גוזל דלים, מהו גוזל ממנו והוא דל, אלא אם היתה למוד לפרנסו וחזרת בך ואמרת עד מתי אני מספיק לך, ואתה מונע שלא ליתן לך, דע כי אתה גוזלו'.
2. במסכת יבמות ע"ב, שואלים חז"ל על הכתוב: 'ויאמר ה' אל שאל ואל בית הדמים על אשר המית הגבעונים - וכי היכן מצינו בשאל שהמית הגבעונים? אלא מתוך שהרג נוב עיר הכהנים שהיו מספיקין להם מים ומזון, מעלה עליו הכתוב כאילו הרגו'. מדברים אלו מסיק ר"ת, ספר הישר חלק החידושים, ס' תשמא: 'הרי הגורם לחברו הפסד ריוח ומחיה מעלה עליו הכתוב כאלו הרגו'.
3. רמב"ם, הל' מתנות עניים פ"י ה"ז: 'שמנה מעלות יש בצדקה זו למעלה מזו, מעלה גדולה שאין למעלה ממנה... ממציא לו מלאכה כדי לחזק את ידו עד שלא יצטרך לבריות לשאול, ועל זה נאמר והחזקת בו גר ותושב וחי עמך כלומר החזק בו עד שלא יפול ויצטרך'.

מצוות צדקה מן המובחר⁴. אמנם בעלי המניות של החברות מעוניינים בכמה שיותר רווחים מהשקעתם, אך גם עליהם מוטלת האחריות של מניעת הפגיעה במקור פרנסתם של העובדים⁵. על כן מותר להנהלת החברה לשקול את פיתורי העובדים לא רק לאור המשמעות הכלכלית של הפיתורים עבור החברה, אלא גם לאור המשמעות של הפיתורים בנוגע להמשך קיומו הכלכלי של העובד ומשפחתו; שכן גם על בעלי המניות מוטלת האחריות לכך. הבאת שיקולים אלה בחשבון מותרת גם על פי החוק⁶.

ב. כפייה על המשך ההעסקה

על פי ההלכה כופים על הצדקה, כפי שנפסק ב'שולחן ערוך' (יו"ד סי' רמח סעי' א):
ומי שנותן פחות ממה שראוי ליתן, בית דין היו כופין אותו ומכין אותו מכת מרדות עד שיתן מה שאמדוהו ליתן...

כפייה זו אינה מוגבלת לעשירית או לחומש מנכסיהם של הנותנים, וגבאי הצדקה רשאים לכפות נתינת סכומים גדולים יותר לצדקה, אם העני זקוק לכך, ואם ביכולתו של הנותן לתת סכומים אלה⁷. בהתאם לכך מצאנו בתלמוד (בבא בתרא ח"ב): 'דרבא אכפיה לרב נתן בר אמי, ושקיל מיניה ארבע מאה זוזי לצדקה'.

4. ספרא בהר פרשה ה: 'כי ימוך אחיך ומטה ידו עמך אל תניחנו שירד, הא למה זה דומה למשוי על גבי החמור עודנו במקומו אחד תופש בו ומעמידו, נפל לארץ חמשה אין מעמידים אותו, וכן הוא ברש"י על הכתוב (ויקרא כה לה): 'והחזקת בו - אל תניחנו שירד ויפול ויהיה קשה להקימו, אלא חזקה משעת מוטת היד'. וראה גם ספר החינוך, מצוה תעט, שכתב: 'ואתה בני אל תחשוב שענין מצות הצדקה לא יהיה רק בעני אשר אין לו לחם ושמלה, כי אף בעשירים גדולים תתקיים גם כן מצות הצדקה לפעמים... ואפילו בעשיר שהוא בעירו ובמקום מכירו פעמים שיצטרך מפני חולי או מפני שום מקרה אחר לדבר אחד שהוא בידך ולא ימצא ממנו במקום אחר, גם זה בכלל מצות הצדקה הוא בלי ספק, כי התורה תבחר לעולם בגמילות חסדים ותצוה אותנו להשלים רצון הנבראים בני ברית באשר תשיג ידנו'.
5. ממעשה הריגתה של נוב אנו למדים על האחריות המוטלת על כל מי שבידו להשפיע - גם אם אינו המוציא אל הפועל, הריגת נוב עיר הכוהנים על ידי שאול הייתה הסיבה לכך שבימי דוד נגזר על עם ישראל רעב שלוש שנים. עם ישראל כולו נענש בשל מניעת אמצעי המחיה מן הגבעונים. את המעשה עשה שאול, אך האחריות הוטלה על העם כולו, כנראה בשל העובדה שלא מנע את שאול מכך או שלא מחה בשאול על מעשהו. בעלי המניות מצווים אפוא להשתמש בכוח שבידם כדי למנוע במידת האפשר פגיעה במקור מחייתם של העובדים, ובדאי שאינם רשאים להתנגד להתחשבות בעובדים.
6. סעיף 11 (א) לחוק החברות קובע: 'תכלית חברה היא לפעול על פי שיקולים עסקיים להשאת רווחיה, וניתן להביא בחשבון במסגרת שיקולים אלה, בין היתר, את ענייניהם של נושיה, עובדיה ואת ענייניו של הציבור; כמו כן רשאית חברה לתרום סכום סביר למטרה ראויה, אף אם התרומה אינה במסגרת שיקולים עסקיים'.
7. הרמב"ם, הל' מתנות עניים פ"ז, פסק: 'לפי מה שחסר העני אתה מצווה ליתן לו... בא העני ושאל די מחסורו ואין יד הנותן משגת - נותן לו כפי השגת ידו. וכמה עד חמישית נכסיו מצוה מן המובחר, ואחד מעשרה בנכסיו בינוני, פחות מכאן עין רעה...'. הרי ששיעור החומש והעשירית הינם רק כאשר אין ביכולתו של אדם לתת כדי מחסורו של העני. וכן עולה מלשון השו"ע, יו"ד סי' רמט סעי' א: 'שיעור נתינתה, אם ידו משגת יתן כפי צורך העניים. ואם אין ידו משגת כל כך, יתן עד חומש נכסיו, מצוה מן המובחר; ואחד מעשרה, מדה בינונית; פחות מכאן, עין רעה'. וכן נכתב בשו"ת מהר"ם מינץ סי' סה: 'אם הוא איש אמיד, וידו משגת צריך שיתן כפי צריכות דעני'.

וכתב על כך ה'חכם צבי':⁸

לפי שהצדקה מן התורה אינה תלויה ברצון הנותן אלא בצורך המקבל וחסרון העני. ובאופן זה יראה ג"כ שמוציאין אף מן היתומים, והיינו דרפרם דאכפייה לרב נתן בר אמי ואגבי מניה ארבע מאה זוזי לצדקה. ואי בדלא יהיב עדיין מה ששיערו חכמים, אטו ר"נ עשויו בעי. אלא ודאי שהצבור כופין ג"כ על זה לפרנס עניייהן במה שצריכין, ואין משגיחין אם כבר נתן היחיד שיעור מעשר או חומש לצדקה

יש להדגיש שהאחריות להבטחת הקיום של העובדים בכבוד מוטלת בראש ובראשונה על בעלי המפעל, ואין הם רשאים להיפטר מכך בטענה שהם מעוניינים לתת צדקה למטרות אחרות.

אחריות זו של בעלי המפעל לקיום העובדים בכבוד מבוססת על שני טעמים: א. היות העובדים סמוכים על שולחנו של בעל המפעל, כפי שפסק הרמב"ם (הל' מתנות עניים פ"ז ה"ג): 'עניי ביתו קודמין לעניי עירו'. ב. כאמור לעיל, העסקת העובד היא המעלה הגבוהה ביותר של מצוות הצדקה. המשך ההעסקה הוא דבר שרק בעלי המפעל יכולים לעשות, והרי זה כאילו הם היחידים שידם משגת לדאוג לעניים הללו, וממילא מוטלת החובה דווקא עליהם.

לאור זאת, לכאורה מדיני צדקה יש מקום לכפות על החברה בע"מ להמשיך להעסיק עובדים ולא לפגוע במקור פרנסתם. אלא שהדבר תלוי בטעמה של הכפייה, ובשאלה האם היא נוהגת גם בזמן הזה.

ג. כפייה על חברה בע"מ

נחלקו הראשונים והאחרונים בשאלה מהי טעמה של הכפייה על הצדקה: האם זו כפייה שמקורה בדין הכללי של כפייה על המצוות⁹ או שמא זוהי כפייה הנובעת מחוב ממוני שיש כלפי העניים.

לדעת בעל ה'מאור'¹⁰ הכפייה על הצדקה היא מדין כפייה על המצוות:

וכן מאי דאמרי' אכפייה רבא לרב נתן בר אמי ואפיק מיניה ת' זוזי לצדקה עשויו הוא שעשהו וכפאו עד שאמר רוצה אני אבל ליטול ממנו בעל כרחו בדלא אמר רוצה אני אין לו לב"ד לעשות כן דאפי' אם נודר כדאתי למיהדר ביה מיקם הוא דקאי בעון אבל לב"ד לית ליה למיעבד ביה ולא מדעם כדברי רבינו האי גאון ז"ל. ואילו הרדב"ז¹¹ כתב:

ונ"ל דשאני מ"ע של צדקה שיש בה תקנה לעניים והרי הוא כחוב עליו וכופין אותו לפרוע חובו ויורדין לנכסיו כאשר עושין למי שמסרב לפרוע החוב אשר עליו...

8. שו"ת חכם צבי, ליקוטי תשובות סי' קיב.

9. כתובות פו ע"א: 'אבל במצות עשה, כגון שאומרין לו עשה סוכה ואינו עושה, לולב ואינו עושה, מכין אותו עד שתצא נפשו'.

10. המאור הגדול, ב"ק יח ע"ב.

11. רדב"ז, הל' מתנות עניים פ"ז ה"י.

וכן היא דעת ה'כסף משנה'¹² וכן היא דעת רוב הפוסקים האחרונים, שהכפייה על הצדקה כמוה ככפייה לפרוע כל חוב אחר.¹³ למחלוקת זו כמה השלכות, שאחת מהן נוגעת לשאלה מיהו בעל הסמכות לכפות על הצדקה: אם זו כפייה על המצוות מסתבר יש צורך בבית דין מומחים, אולם אם זו כפייה הנובעת מחיוב ממוני, היא יכולה להיעשות על ידי כל אחד.¹⁴ למחלוקת זו עשויה להיות השלכה נוספת, הנוגעת לשאלה האם ניתן לכפות על חברה בע"מ קיום מצוות צדקה. אם הכפייה על הצדקה היא מדין כפייה על המצוות - ייתכן לומר שהחברה אינה מחויבת במצוות, וממילא אי אפשר לכפות עליה מצוות צדקה. אולם אם הכפייה על הצדקה נובעת מחיוב ממוני - מסתבר שהיא נוהגת גם בחברה.¹⁵ היות שכאמור, חלק ניכר מהפוסקים רואים בכפייה על הצדקה כפייה לתשלום חוב כספי, ממילא תוכל המדינה לכפות על קיומה של מצווה זו, אף שאינה נחשבת בית דין מומחים,¹⁶ וכמו כן תוכל להפעיל כפייה זו גם על חברות בע"מ.

12. ע' כסף משנה, הל' נחלות פי"א הי"א, שכתב: 'כי ממונו של אדם משועבד לעשות ממנו צדקה'.
13. ע' בש"ך, יו"ד סי' רמח ס"ק ד, שכתב בנוגע לצדקה: 'דלא גרע מחוב'. ע' בקצות החושן, סי' רצ, שכתב שדברי הכסף משנה שהובאו לעיל נכונים. ע"ע בפסקי דין רבניים חלק ה, עמ' 333 (בית הדין הרבני האזורי רחובות בהרכב הדיינים: הרבנים ז' גרז - אב"ד, ש' דביר, א' שפירא), שכתב: "לא המצווה גורמת לתת מתנות העניים וצדקה, אלא להיפך התורה זיכתה חלק לעניים אלא דאם נותנים את החלק המגיע לעניים מקיימים מצווה". וע' גם במאמרו של הרב שלמה דיכובסקי, 'צדקה כחיוב משפטי' קובץ תורה שבעל פה לא, תשן, קיב-קכג, ושם הביא מחלוקת האם הכפייה מדין החיוב המשפטי נוהגת גם בעניין הקדימויות בצדקה, כגון "הקרוב קרוב קודם".
14. ראה ספר החינוך, מצווה ו, שכתב שהכפייה נעשית ע"י בי"ד; ובקצות החושן, סי' ג ס"ק א, כתב: 'לכוף ודאי בעינן מומחין משום דאשר תשים לפנייהם אלו כלי הדיינים קאי על שבעים זקנים'. ואולם בנתיבות המשפט, ביאורים סי' ג ס"ק א: 'דכיון דדמי לעשה סוכה ואינו עושה דכופין אותו לקיים המצווה, כל אדם מצווה להפריש חבירו מאיסור אפילו מי שאינו בכלל בית דין'. וכן הוא בשו"ת חתם סופר ה, חו"מ סי' קעז, שכתב: 'ב' מיני מצוות שכופים עליהם הם, א' חוקים, ב' משפטים, וקיום חוקים ומצוות כל ישראל ערבים זה בזה ונכנס מי שאינו מוחה ויש בידו למחות בכלל אשר לא יקים את דברי התורה הזאת... וב"ד שהזכירו בכל מקום לישנא בעלמא הוא ואורחא דמלתא שיש כח בידם... אך משפטים הוא הכולל ב' דברים א' לעשות משפט כתוב שקצבה תורה... וכל דבר שקצבה תורה עונשו אחר שכבר עבר אין דמו מסור כ"א ביד ב"ד מומחין... וחלק השני להוציא ממון מיד המוחזק... כל הכפיות נקרא משפטים וכתבי אשר תשים לפנייהם ולא לפני הדיוטות דאלהים כתיב בפרשה וצריכים מומחין... ולפע"ד אחר שכבר פסקו דיינים דין שישלם פלוני מפלוני והוטל עליו מ"ע לשמוע אל השופט ולא אבה ונעשה סרבן אז נעשה עבריין על חק ומצווה שמיעה אל השופט והוטל על כל ישראל...'. לדבריו בכפייה על הצדקה אין צורך בבית דין, משום שזו מצווה עשה, ואילו לא היה בזה מצוות עשה - היה צורך בבית דין מומחים. וראה גם מאמרו של הרב משה צבי נריה, 'כפייה ורצון בקיום מצוות', תורה שבעל פה, יב עמ' סט-פד.
15. ראה מאמרו של הרב אשר וייס, 'האם חברה בע"מ היא גוף משפטי עצמאי', תחומין לג, עמ' 33, שכתב: 'אין מצוות התורה חלות על חברה בע"מ... אך מכל מקום נראה דבכל הנגע לעבירות שבין אדם לחבירו, כגזלה, גנבה ואונאה דין החברה כדין כל אדם - אסור לה לגנוב ואסור לגנוב ממנה'. עפ"ז אפשר יהיה לכפות חברה על הצדקה אם נראה את חיוב הצדקה בתור חיוב ממוני כלפי העניים, שהרי אי נתינת הצדקה כמוה כגזל ממונם של עניים.
16. וראה שו"ת שואל ונשאל א, חו"מ סי' ו, שכפייה זו יכולה להיעשות לא רק על ידי בית הדין אלא גם על ידי נבחרי הציבור: 'דמ"ש דיינים מ"ש ממונים שהרי הם כמו ב"ד לענין זה'.

זאת ועוד, מצוות הצדקה אינה רק מצווה המוטלת על הפרט אלא גם מצווה המוטלת על כלל הציבור¹⁷. על כן, גם לפוסקים הסוברים שההלכה רואה בחברה ישות משפטית נפרדת, ומעמדה הוא כמעמד 'ציבור', אפשר לכפות עליה לתת צדקה. וכל שכן לסוברים שעל פי ההלכה נחשבת החברה שותפות של כלל בעלי המניות, שאז כפייה על החברה כמוה ככפייה של כל שותף ושותף לקיים את מצוות הצדקה המוטלת עליו.¹⁸

ד. סיכום

1. חברה רשאית לפטר עובדים בנסיבות שבהן הימנעות מפיטורים תסכן באופן ממשי את קיומה - וזאת בהתאם להלכה ובאופנים שמתירים לה ההלכה והחוק לעשות כן.
2. כאשר אין מדובר בסכנה לקיומה של החברה, מחויבת החברה, מדיני צדקה, לדאוג לכך שלעובדיה יהיה מקור פרנסה שיאפשר להם ולמשפחתם קיום בכבוד. על החברה לדאוג לכך, אם על ידי המשך העסקתם ואם על ידי מציאת מקור פרנסה חילופי או פיצויים הולמים להם - אף מעבר לנדרש על פי החוק.
3. המשאבים הכלכליים העצומים המצויים בחברות הגדולות, צריך שיופנו גם למטרות של צדקה וחסד - הן כלפי חוץ, והן כלפי עובדי החברה עצמה, תוך הבטחת המשך האטרקטיביות הכלכלית של החברה.

17. כך עולה מדברי הרמב"ם בהל' מתנות עניים, שבפרק ז עסק במצוות הצדקה הפרטית ובפרק ט עסק במצוות הצדקה הציבורית. וראה בפירוש רש"ר הירש, דברים טו, ז, שדייק כך מלשון הפסוק.

18. לסקירת הדעות השונות בעניין זה, ר' מאמרו של הרב אשר וייס שם, וכן כת"ר א' עמ' 231 ואילך: ריבית בתאגידים.